

POWSTANIE ABBASYDÓW I JEGO NASTĘPSTWA W UJĘCIU TEOFANESA WYZNAWCY CZEŚĆ I

BŁAŻEJ CECOTA

ABSTRACT. *The Abbasid Revolution and its aftermath in the chronicle of Theophanes the Confessor: Part one.* This article attempts to interpret the messages of Theophanes the Confessor about the seizure of power in the Muslim caliphate by the Abbasid dynasty. In the first part of this article, I dealt with the circumstances of the Abbasid seizure of power, which was highlighted by the Byzantine chronicler. Theophanes was certainly not an “supporter” of the Umayyads, as seen especially in the description of Marwan’s reign, but he is negative about how the Abbasids seized power — considering their legitimacy questionable, presenting them as the people who led to the robberies and murders by the lower class people. I dealt with these issues, as well as some elements related to possible religious interpretations, in the first part of the work, presented here. In the second, I will present elements of Theophanes’ narrative, which seem to suggest that with the seizure of power by the Abbasids he saw a certain collapse of the Muslim state.

STRESZCZENIE. Artykuł jest próbą interpretacji informacji wybranych przez Teofanesa Wyznawcy na temat przejęcia władzy w muzułmańskim kalifacie przez dynastię Abbasydów. Teofanes z pewnością nie był „zwolennikiem” Umajjadów, co widać zwłaszcza w opisie panowania Marwana, ale negatywnie odnosi się do tego, jak Abbasydzi przejęli władzę — kwestionuje ich legitymizację, przedstawiając jako ludzi, którzy pozwolili na rabunki i morderstwa dokonywane przez niższe klasy. Tymi zagadnieniami, a także pewnymi elementami związanymi z możliwymi interpretacjami religijnymi zająłem się w pierwszej, prezentowanej tutaj, części pracy. W drugiej przedstawię elementy narracji Teofanesa, które zdają się sugerować, iż wraz z przejściem władzy przez Abbasydów widział on pewien zmierzch muzułmańskiego państwa w ogóle.

Autor: Błażej Cecota, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Filia w Piotrkowie Trybunalskim, ul. Juliusza Słowackiego 114/118, 97-300 Piotrków Trybunalski, Polska, blazej.cecota@ujk.edu.pl,
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>

Keywords: Byzantine empire, byzantine-arabic relations, Theophanes the Confessor, byzantine historiography

Słowa kluczowe: Cesarstwo Bizantyńskie, relacje bizantyńsko-arabskie, Teofanes Wyznawca, historiografia bizantyńska

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXIX, Poznań 2022, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 55–69, ISBN 978-83-67284-08-0, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2022.29.4>

Jedną z najbardziej ciekawych cech dzieła Teofanesa Wyznawcy jest z pewnością niezwykle zainteresowanie autora sprawami muzułmańskimi i dziejami kolejnych kalifów¹. Według dużej części współczesnych badaczy, większość informacji na temat islamu w kronice, dotyczących m.in. przejęcia władzy przez Abbasydów, pochodzi z tzw. wspólnego źródła wschodniego². Tak dokładne opisy wydarzeń z regionów kontrolowanych przez muzułmanów nie pojawiają się w innych ówczesnych pomnikach bizantyńskiej historiografii, z dziełem Nicefora Patriarchy na czele — wygląda to tak, jakby ten ostatni nie zdawał sobie sprawy z istnienia jakichś źródeł wschodnich, do których dotarł Teofanes, czy Jerzy Synkelos³. We współczesnej bizantynologii przyjmowano, że owo źródło to *Kronika* Teofila z Edessy, chociaż nawet osoba, która najpełniej podjęła temat inspiracji Teofilem u Teofanesa, Robert Hoyland, w swoich ostatnich tekstach wyraźnie podkreślał, że zamiar jaki mu przyświecał to raczej próba rozpoczęcia dyskusji na temat złożoności problemu, a nie stwierdzenie faktu istnienia takiej kroniki⁴. W dyskusji naukowej pojawiają się też próby rewizji tego stanowiska. Ostatnią z nich podjęła kilka lat temu Maria Conterno, która próbowała udowodnić, że kronika naukowca z Edessy nie była głównym wschodnim źródłem Teofanesa. Uważa ona, że Wyznawca musiał korzystać i opracować kilka źródeł, a kwestia jego inspiracji była znacznie bardziej skomplikowana niż się

¹ Obserwację taką poczynili m.in. wydawcy kroniki w tłumaczeniu na język angielski: C. Mango, R. Scott, *Introduction* [w:] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern history A.D. 284–813*, tłum. i red. C. Mango, R. Scott, G. Greatrex, Oxford 1997, s. LII.

² Podobną propozycję zgłosił przeszło wiek temu E. W. Brooks. Wskazywał m.in. na Teofila z Edessy i Jana bar Samuela: E. W. Brooks, *The Sicilian expedition of Constantine IV*, „Byzantinische Zeitschrift” 1908, t. 17, s. 455–459; idem, *The Sources of Theophanes and the Syriac chronicles*, „Byzantinische Zeitschrift” 1906, t. 15, s. 578–587; idem, *The Chronology of Theophanes 607–775*, „Byzantinische Zeitschrift” 1988, t. 8, s. 82–88 i 94–97. Hipotezę tę próbowali uargumentować m.in. N. H. Baynes (*The Restoration of the cross at Jerusalem*, „English Historical Review” 1912, t. 27, s. 294), czy N. Pigulewska (*Theophanes' Chronographia and the Syrian chronicles*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft” 1967, t. 16, s. 55–60). Oczywiście podejrzenia co do wschodnich źródeł Teofanesa pojawiały się wcześniej, m.in. u K. Krumbachera (*Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches*, München 1891, s. 343), C. de Boora (*Zur Chronographie des Theophanes*, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie” 1890, t. 25, s. 301–307), czy T. Mommsena (*Chronica minora saec. IV, V, VI, VII*, red. Th. Mommsen, Monumenta Germaniae historica, Auctores antiquissimi XI.2, Berlin 1894, s. 324).

³ W. Brandes, *Der frühe Islam in der byzantinischen Historiographie* [w:] *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, red. A. Goltz, H. Leppin, H. Schlange-Schöningen, Berlin–New York 2009, s. 319.

⁴ R. Hoyland, *Agapius, Theophilus and Muslim sources* [w:] *Studies in Theophanes*, red. M. Janowski, F. Montinaro, „Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines” 2015, t. 19, s. 355–356. Wśród publikacji, w których dominuje wersja dotycząca Teofila wymienić należy m.in.: W. Brandes, op. cit., s. 327 i 329; J. Howard-Johnston, *Witnesses to a world crisis: historians and histories of the Middle East in the seventh century*, Oxford 2010, s. 194; R. Hoyland, *Theophilus of Edessa's Chronicle and the circulation of historical knowledge in late Antiquity and early Islam*, Liverpool 2011, s. 4n.; M. Vaiou, *Theophanes* [w:] *Christian-Muslim relations. A Bibliographical history*, t. 1 (600–900), red. D. Thomas, B. Roggema, Leiden 2009, s. 428.

dotąd przypuszczało⁵. Pewnym uzupełnieniem dla powyższej teorii było studium dotyczące podobieństw pomiędzy przekazami na temat wydarzeń w VII wieku w kronikach pochodzących z różnych regionów basenu Morza Śródziemnego — od Syrii po Hiszpanię. Według Marii Conterno zbyt często próbujemy skupić się na badaniu tekstów, szukając gramatycznych i leksykalnych cech wspólnych, a przez to próbując znaleźć jedno źródło dla różnych przekazów, zapominając jednocześnie o znaczeniu, jakie w ówczesnej epoce musiała mieć relacja ustna⁶. Istotne wydają się także uwagi Muriel Debié. Badaczka ta zauważyła, że w ciągu kilkunastu ostatnich lat w pracach naukowych dotyczących Teofila traktowano jego dzieło jako pewnik, tak jakbyśmy dysponowali faktycznie manuskryptami, tymczasem mamy do czynienia z niczym więcej jak zwykłą hipotezą⁷. Dodać należy, że opcja syryjska względem wyjaśnienia wschodnich inspiracji Teofanesa nie jest jedyną. Teorie na temat znajdujących się w dziele Wyznawcy elementów zaczerpniętych z tradycji islamskich pojawiły się już na początku XX wieku, sformułowane przez Leona Caetaniego⁸, rozwijane były również w okresie późniejszym⁹. W czasach współczesnych kompleksowo zagadnieniem tym zajął się Lawrence I. Conrad¹⁰, uznając, że ostatecznym źródłem wielu wzmianek, szczególnie dotyczących zagadnień genealogii, religii, czy samego Proroka musiały być dla Teofanesa tradycje islamskie¹¹.

Powyższe podsumowanie należy potraktować jako wstęp do głównych rozważań, które chciałem zaprezentować w tym tekście¹². Wydaje się bowiem, że w dyskusjach

⁵ M. Conterno, *La "descrizione dei tempi" all'alba dell'espansione islamica. Un'indagine sulla storiografia greca, siriana e araba fra VII e VIII secolo*, Boston–Berlin 2014, s. 21–38.

⁶ M. Conterno, "Storytelling" and "History writing" in seventh-century Near East, FMSH-WP-2014-80, September 2014, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01063730/document> [dostęp: 10.05.2022].

⁷ M. Debié, *Theophanes 'Oriental Source'. What can we learn from Syriac historiography?* [w:] *Studies in Theophanes*, red. M. Jankowiak, F. Montinaro, „Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines” 2015, t. 19, s. 365–370.

⁸ L. Caetani, *Annali dell'Islam. Compilat. 13.–17. A. H.*, t. 3, Milano 1910, s. 64.

⁹ Ph. Mayerson, *The First Muslim attacks on southern Palestine (A.D. 633–34)*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1964, t. 95, s. 162.

¹⁰ L. I. Conrad, *Theophanes and the Arabic historical tradition. Some indications of intercultural transmission* [w:] *Arab-Byzantine relations in early islamic times*, red. M. Bonner, L. I. Conrad, London–New York 2017, s. 317–360.

¹¹ Por. np. R. Hoyland, *Arabic, Syriac and Greek historiography in the first Abbasid century. An Inquiry into inter-cultural traffic*, „ARAM. Society for Syro-Mesopotamian Studies” 1991, t. 3, nr 1–2, s. 227.

¹² Niniejsze rozważania to zasygnalizowanie szerszego studium w przygotowywanej monografii pt. *Islam, Arabowie i wizerunek kalifów w przekazach Chronografii Teofanesa Wyznawcy*. O wizerunku muzułmanów w dziele Teofanesa pisałem w: *Plagi na muzułmanów? Kwestia epidemii w Chronografii Teofanesa Wyznawcy w relacjach dotyczących kalifatu i jego poddanych*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2021, t. 22, nr 2, s. 29–45; *Islam, the Arabs and Umayyad rulers according to Theophanes the Confessor's Chronography*, „Studia Ceranea” 2012, t. 2, s. 97–111; „Kłątwa na Mahometa i jego opowieści i wszystkich, którzy wierzą w nie!": prześladowania chrześcijan przez Umajjadów w Syrii na podstawie Chronografii Teofanesa Wyznawcy, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, t. 8, nr 1, s. 143–152.

dotyczących odpowiedzi na pytanie skąd Teofanes czerpał informacje (być może nawet dzięki pracy Jerzego Synkelosa¹³, a nie swojej) umyka nam dość istotne zagadnienie — w jaki sposób zostanie poprowadzona narracja w danym dziele¹⁴. Co ma zasugerować czytelnikowi, jakie idee przekazać. Dobrym przykładem takiej opowieści, zaprezentowanej przez Wyznawcę, jest według mnie sposób potraktowania zagadnienia powstania Abbasydów w latach 749–750¹⁵.

WIZERUNEK ABBASYDÓW

Wątpliwa legitymizacja rodu ‘Abbasa

Relacja Teofanesa na temat powstania abbasydzkiego rozpoczyna się od fragmentu w AM 6240. Bizantyński autor przedstawił przede wszystkim autorów buntu, których nazwał po pierwsze *Chorasanitami* — nawiązując do miejsca rozpoczęcia się działań zbrojnych zwolenników Abbasydów, czyli wschodniej części Persji — Chorasanu; po drugie — *Maurophoroi*, czyli noszącymi czern¹⁶. Konflikt, który zrodził się wówczas w kalifacie i ostatecznie doprowadził do zmiany dynastii rządzącej przedstawiony został przez Teofanesa jako spór pomiędzy klanami o dziedzictwo fałszywego, jak podkreślił¹⁷, Proroka.

Przeciwstawił dwie grupy — potomstwo Umajji z jednej strony oraz synów Echima i Alima z drugiej¹⁸. Tych ostatnich, oznaczających Haszymitów oraz Alidów, określił jako spokrewnionych z Muhammadem, ale nie uznał ich rodzinnych zwią-

¹³ A. Kompa wykazał, że Wyznawca na pewno nadał swojej kronice własny charakter: *Gnesioi filoi. The Search for George Syncellus and Theophanes the Confessor's own words and the authorship of their oeuvre*, „Studia Ceranea” 2015, t. 5, s. 155–230; *In search of Syncellus' and Theophanes' own words: the authorship of the Chronographia revisited* [w:] *Studies in Theophanes*, red. M. Jankowiak, F. Montinaro, „Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines” 2015, t. 19, s. 73–92.

¹⁴ Analizując narrację Teofanesa na temat cesarza Herakliusza, A. Sirotenko zauważyła, że Wyznawca zbudował nowy wizerunek założyciela dynastii heraklijskiej, niespotykany w innych źródłach: *Constructing memory: the Chronicle of Theophanes on the reign of Heraclius* [w:] *Telling stories in Byzantium: narratological approaches and Byzantine narration*, red. Ch. Messis, M. Mullett, I. Nilsson. Uppsala 2018, s. 223–242. A. Kompa porównał opisy dotyczące losów szacha Kawada (AM 5968) oraz cesarza Justyniana (AM 6196) i wykazał, że zawierają one wiele podobnych motywów narracyjnych: *Zbieżność losów a zbieżność narracji. O strukturze i autorstwie „Chronografii” Teofanesa* [w:] *Średniowieczna wizja świata. Jedność czy różnorodność (idee i teksty) — III Kongres Mediewistów Polskich, Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne. Łódź 22–24 września 2008*, red. M. J. Leszka, T. Wolińska, Łódź 2009, s. 141–161.

¹⁵ Ogólne informacje na temat powstania w j. polskim: J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 157–161; J. Hauziński, *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa–Kraków 1993, s. 30–48; J. Sourdel, D. Sourdel, *Cywilizacja islamu (VII–XII w.)*, tłum. M. Skuratowicz, W. Dembski, Warszawa 1980, s. 58–65. Odniesienia do literatury specjalistycznej w dalszej części tekstu.

¹⁶ *Theophanis Chronographia*, AM 6240, red. C. G. de Boor, Lipsiae 1883 [dalej: Teofanes], s. 424.13.

¹⁷ Teofanes AM 6240, s. 424.14–15.

¹⁸ Teofanes AM 6240, s. 424.18.

ków z Prorokiem za mające silniejszy mandat niż te reprezentowane przez Umajjadów, których przedstawił zresztą jako bezpośrednich następców założyciela nowej religii, podkreślając, że rządili od jego czasów¹⁹. Nie jest to, dodajmy, zgodne z prawdą historyczną, oczywiście ze względu na kalifów sprawiedliwych, wśród których był założyciel wspomnianych wyżej Alidów.

Tak czy inaczej, połączenie tych ostatnich z rodem ‘Abbasa wydaje się dość ciekawą interpretacją, zważywszy na fakt, że potomkowie Alego (a konkretniej — Husajna) mieli według niektórych badaczy spore szanse by w okresie wojny między Umajjadami a Abbasydami stworzyć własną propozycję dynastyczną²⁰, jednakże zaprzepaścili je swoją bierną postawą²¹. Wspomnienie Alidów obok Haszymitów przez Teofanesa nie musi być przypadkowe. Badania propagandowych wersji narracji, prezentowanych przez nową dynastię, wykazują bowiem, że Abbasydzi odwoływali się również do alidzkiego dziedzictwa, podkreślając jedynie, że to dzięki aktywności rodu ‘Abbasa kalifat powrócił do *ahl al-bajt* — rodziny Proroka²².

Uciekinierzy i rabusie

Poza wskazaniem na wątpliwości dotyczące zasadności legitymizacji Alidów i Haszymitów poprzez ich związki rodzinne, warto zwrócić uwagę na fakt, że Teofanes przedstawił ich rody jako uciekinierów, którzy musieli się ukrywać przed Umajjadami w tzw. Małej Arabii²³, gdzie skupili się wokół osoby Abraima²⁴ (Ibrahima al-Imama ibn Muhammada ibn Alego ibn Abdallaha, brata bardziej znanych As-Saffaha oraz Al-Mansura). Nawiązanie do południowego pogranicza Syrii, gdzie znajdowało się centrum rodu Abbasydów, Humajma, pozwala domniemywać, iż Teofanes nie wybrał tutaj informacji pochodzących ze źródeł przychylnych nowej dynastii, gdyż w jej historiografii raczej ignorowano fakt związków rodu ‘Abbasa z tym regionem²⁵.

Oprócz niepewnej pozycji społecznej buntowników, Chronograf zauważył też fakt posłużenia się przez Abbasydów osobą Abu Muslima, wyzwolenca, który w Chorasanie miał prosić o pomoc w wywołaniu zbrojnego powstania przeciwko Marwanowi II²⁶. Tutaj w relacji pojawia się kolejna istotna postać, u Teofanesa wy-

¹⁹ Teofanes AM 6240, s. 424.13–14.

²⁰ P. Crone, *Medieval islamic political thought*, Edinburgh 2005, s. 87–98.

²¹ F. Omar, *Some aspects of the ‘Abbāsīd-Ḥusaynid relations during the early ‘Abbāsīd period 132–193 A.H./750–809 A.D.*, „*Arabica*” 1975, t. 22, nr 2, s. 170–179.

²² E. L. Daniel, *The Anonymous “History of the Abbasid Family” and its place in islamic historiography*, „*International Journal of Middle East Studies*” 1982, t. 14, nr 4, s. 419–434.

²³ Życie w ciągłym zagrożeniu pozwoliło Abbasydom na zbudowanie świątecznych służb wywiadowczych: H. M. Al-Naboodah, *Sahib al-Khabar. Secret agents and spies during the first century of Islam*, „*Journal of Asian History*” 2005, t. 39, nr 2, s. 176.

²⁴ Teofanes AM 6240, s. 424.19–20.

²⁵ P. M. Cobb, *Community versus contention: Ibn ‘Asākir and ‘Abbāsīd Syria [w:] Ibn ‘Asākir and early islamic history*, red. J. E. Lindsay, Princeton 2001, s. 100–126.

²⁶ Teofanes AM 6240, s. 424.20–23.

stępująca pod imieniem Chaktabana (Kahtab ibn Szabib al-Ta‘i), który wraz z innymi zwolennikami Abbasydów doprowadził do buntu niewolników przeciwko własnym panom, co zakończyło się wielką rzezią tych ostatnich i grabieżą ich majątków²⁷. Warto zwrócić uwagę na podkreślenie zagadnień społecznych, rewolucyjnej zmiany hierarchii własności i władzy jaka zaszła za przyczyną abbasydzkiego buntu według Teofanesa. Elementy te, przede wszystkim w kontekście istotnej roli pozbawionego przez Umajjadów znaczenia żywiołu perskiego, podkreślano we wcześniejszej literaturze przedmiotu dotyczącej powstania Abbasydów²⁸. Obecnie, po dokonaniach badawczych z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego wieku, zauważa się raczej wkład plemion arabskich, osiadłych w Chorasanie, co do których trudno mówić o wykluczeniu²⁹. Nie można jednak nie zauważyć, że część sił „rewolucyjnych” stanowili zainteresowani poszerzeniem swoich przywilejów, pozbawieni ich jeszcze niedawno całkowicie *mawali*, klienci, spośród których większość nie wywodziła się spośród plemion arabskich. Kilkanaście lat temu Saleh Said Agha zauważył, że najprawdopodobniej żywioł arabski przebywający w Chorasanie nie mógł stanowić o powodzeniu rewolucji z przyczyn statystycznych — po prostu nie miał wystarczającego potencjału demograficznego³⁰. Nie bez znaczenia było też oddalenie od głównych centrów władzy w Syrii, wymagające od lokalnych elit tworzenia nowych miejscowych układów społecznych z warstwami podbitymi³¹. Badania oazy Merw, wykorzystujące dane ze źródeł chińskich i baktryjskich oraz wyniki analiz archeologicznych, pozwoliły natomiast ocenić potencjał żywnościowy tego miejsca, co doprowadziło naukowców do wniosków, zgodnie z którymi bez współpracy pomiędzy arabskimi elitami i perskimi warstwami niższymi, prowadzącej do znacznego wymieszania obydwu etnosów, niemożliwe było przetrwanie żywiołu arabskiego na tych terenach. Arabowie służyli zapewne za zarzewie abbasydzkiej rewolucji, ale w czasie

²⁷ Teofanes AM 6240, s. 424.23–26. O negatywnym wizerunku powstańców i *mawali*: P. Crone, *Mawali and the Prophet's family. an early Shi'ite ciew* [w:] idem, *From Arabian tribes to Islamic empire. Army, state and society in the Near East c. 600–850*, London 2008, s. 167–194.

²⁸ J. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin 1960, s. 247–305; G. van Vloten, *Zur Abbasidengeschichte*, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 1898, t. 52, s. 218–226; idem, *Recherches sur la domination arabe, le chi'itisme et les croyances messianiques sous le kalifat des Omayyades*, Amsterdam 1894, s. 12.

²⁹ W ten sposób m.in.: M. Sharon, *Black Banners from the East. The Establishment of the 'Abbāsīd state. Incubation of a revolt*, Jerusalem–Leiden 1983; J. Lassner, *The Shaping of 'Abbasid rule*, Princeton 1980; M. A. Shaban, *The 'Abbasid Revolution*, Cambridge 1970; F. Omar, *The 'Abbasid caliphate, 132/750–170/786*, Baghdad 1969. Por. metody pozyskiwania plemion arabskich dla sprawy Abbasydów: Kh. Y. Blankinship, *The Tribal factor in the Abbasid Revolution: The Betrayal of the imam Ibrahim B. Muhammad*, „Journal of the American Oriental Society” 1988, t. 108, nr 4, s. 589–603.

³⁰ S. S. Agha, *The Arab population in Ḥurāsān during the Umayyad period: some demographic computations*, „Arabica” 1999, t. 46, nr 2, s. 211–229.

³¹ H. Mason, *The Role of the Azdite Muhallabid family in Marw's anti-Umayyad power struggle: an historical reevaluation*, „Arabica” 1967, t. 14, nr 2, s. 191–207.

samych walk mogli liczyć na Persów, gdyż związki z nimi były dużo silniejsze niż do-
tąd sądzono³².

Mimo to, obecne w abbasydzkiej narracji nieustannie podkreślanie, iż rozpoczyna-
ją *dawla* — nową erę prawdziwego islamu³³ mogło dać asumpt do wyżej przed-
stawionych obserwacji Teofanesa³⁴. Po rewolucji zrealizowano przeciw część postu-
latów podnoszonych m.in. przez ruch *szu‘ubijja*, jak większy dostęp do stanowisk ad-
ministracyjnych dla osób wywodzących się z Chorasanu, zwłaszcza dużej liczby *ma-
wali*³⁵. Stąd też nie można wykluczyć głównie społecznego podłoża buntu³⁶. Mam na-
dzieję, że nawet tak krótkie powyższe omówienie pozwala zrozumieć, że zagadnienie
jest niezwykle skomplikowane³⁷.

Reasumując, w pierwszej części relacji Bizantyńczyk wyraźnie wskazuje na
wątpliwą legitymizację Abbasydów i odwołanie się ich do najniższych warstw spo-
łecznych. Nawet jeśli otwarcie nie zajął stanowiska, to jednak trudno spodziewać
się by był zwolennikiem tak radykalnego ruchu. Pamiętajmy, w omawianej relacji
Alidzi i Haszyci nie mają większych praw do tronu niż Umajjadzi (którzy według
Teofanesa byli bezpośrednimi spadkobiercami Muhammada), gdyż ukrywali się i spi-
skowali, wykorzystując tych, którzy bezprawnie, gwałtem zagrabili dobra należące do
tradycyjnych elit³⁸. Warto wspomnieć, że również tradycje muzułmańskie przekazują
informacje o niezwyklej przemocy, która stała się owocem wystąpień w Chorasanie.
Te morderstwa i grabieże były powodem antyabbasydzkich wystąpień tuż po zwycię-
stwie. Zwracano też uwagę na przypadki nieuzasadnionej przemocy i okrucieństwa
pomiędzy poszczególnymi członkami rodu ‘Abbasa³⁹. Jednocześnie zauważa się, że
po pierwsze — nie wszystkich Umajjadów czekała śmierć z rąk Abbasydów, po dru-

³² É. de la Vaissière, *The ‘Abbāsīd evolution in Marw: new data*, „Der Islam. Journal of the History and Culture of the Middle East” 2018, t. 95, nr 1, s. 110–146. O arabskiej elicie w Merwie: E. L. Daniel, *The ‘Ahl al-Taqādum’ and the problem of the constituency of the Abbasid Revolution in the Merv Oasis*, „Journal of Islamic Studies” 1996, t. 7, nr 2, s. 150–179. O perskich działaniach umajjadzkich namiestników: T. Daryaee, *Persian lords and the Umayyads: cooperation and coexistence in a turbulent time* [w:] *Christians and others in the Umayyad state*, red. A. Borrut, F. M. Donner, Chicago 2016, s. 73–81.

³³ Kwestie religijne nie były głównym powodem powstania, ale stanowiły jeden z argumentów je uzasadniających: M. Q. Zaman, *The ‘Abbāsīd Revolution. A Study of the nature and role of religious dynamics*, „Journal of Asian History” 1987, t. 21, nr 2, s. 119–149.

³⁴ J. Lassner, *The ‘Abbāsīd Dawla. An Essay on the concept of revolution in early Islam* [w:] *Tradition and innovation in late Antiquity*, red. F. M. Clover, R. S. Humphreys, Madison 1989, s. 251–255.

³⁵ J. Lassner, *The Shaping of ‘Abbāsīd Rule*, s. 91–115.

³⁶ O aspektach społecznych zob. R. Marin-Guzman, *The ‘Abbāsīd Revolution in Central Asia and Khurāsān. An Analytical study of the role of taxation, conversion and religious groups in its genesis*, „Islamic Studies” 1994, t. 33, nr 2–3, s. 227–252.

³⁷ Omówienie głównych koncepcji: S. Humphreys, *Islamic history. A Framework for inquiry — revised edition*, Princeton 1991, s. 104–127.

³⁸ Największym beneficjentem zmian pozostała i tak wąska elita: H. Kennedy, *Elite incomes in the early islamic state* [w:] *Elites old and new in the Byzantine and early islamic Near East*, red. J. Haldon, C. I. Lawrence, Princeton 2004, s. 13–28.

³⁹ A. Nawas, *Abbāsīd state violence and the execution of Ibn ‘Ā’isha* [w:] *Violence in islamic thought from the Qur’an to the Mongols*, red. R. Gleave, I. T. Kristo-Nagy, Edinburgh 2015, s. 128–139;

gie — sam przebieg wydarzeń nie był tak gwałtowny, nowa dynastia nie odrzuciła całkowicie dziedzictwa swoich poprzedników (bo nie mogła, nie podważając jednocześnie idei kalifatu⁴⁰).

ZAGADNIENIA RELIGIJNE

Nadnaturalne zapowiedzi klęski Arabów i niewierny Marwan

Uzupełnieniem powyższego opisu jest relacja z AM 6241, w której Teofanes skupił się na ekstraordynaryjnych wydarzeniach zwiastujących klęski muzułmanów. We fragmencie tym wspominał bowiem o potężnych trzęsieniach ziemi w Syrii oraz Mezopotamii oraz o zwierzętach mówiących ludzkim głosem, o wygładzie muła⁴¹. Wszystkie te znaki miały zapowiedzieć napaść, jaka spotkała Arabów ze strony „ludu z pustyni”⁴². Warto w tym miejscu przypomnieć to co Teofanes napisał w relacji z roku AM 6240 o Alidach i Haszymitach, którzy mieli przed Umajjadami ukryć się właśnie w niedostępnych miejscach Małej Arabii. Należy również zwrócić uwagę na miejsce, w którym umieszczona została relacja dotycząca muzułmanów w AM 6241 — pomiędzy wzmiankami o narodzinach a koronacją Konstantyna V, które to wydarzenia dla Teofanesa nie zwiastowały niczego dobrego, biorąc pod uwagę jego stosunek do tegoż cesarza.

W relacji *Chronografii* dotyczącej roku AM 6241 znajduje się jeszcze jeden fragment, podsumowujący niejako (i uzupełniony przez wzmianki w AM 6242–AM 6243) bunt, który doprowadził do przejścia władzy przez Abbasydów. Zaczyna się

C. F. Robinson, *The Violence of the Abbasid Revolution* [w:] *Living islamic history: studies in honour of professor Carole Hillenbrand*, red. Y. Suleiman, Edinburgh 2010, s. 226–251.

⁴⁰ Zob. m.in. A. El’ad, *Aspects of the transition from the Umayyad to the ‘Abbasid caliphate*, „Jerusalem Studies in Arabic and Islam” 1995, t. 19, s. 89–128; I. Bligh-Abramski, *Evolution vs. revolution: Umayyad elements in the ‘Abbasid regime 133/750–320/932*, „Der Islam. Journal of the History and Culture of the Middle East” 1988, t. 65, s. 226–243.

⁴¹ Teofanes AM 6241, s. 426.16–24. O wykorzystaniu wzmianek dotyczących klęsk naturalnych w narracjach Teofanesa m.in.: D. Marjanović, *Memories of plague in late 8th and early 9th century Byzantine historiography*, „Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinae” 2019, t. 38, s. 8–20; B. Cecota, *The Meaning of “God’s interventions” in Christian accounts about the Arab sieges of Constantinople* [w:] *Byzantium and the Arab world encounter of civilizations*, red. A. Kralides, A. Gkoutzioukostas, Thessaloniki 2013, s. 117–130; D. Turner, *The Politics of despair. The Plague of 746–747 and Iconoclasm in the Byzantine empire*, „Annual of the British School at Athens” 1990, t. 85, s. 419–434. Por. też B. Cecota, *Plagi na muzułmanów*, s. 29–45, gdzie wskazują, że przynajmniej w kontekście tematyki muzułmańskiej trudno dopatrzeć się u Wyznawcy tendencji do łączenia klęsk naturalnych z wydarzeniami politycznymi. Teofanes wielokrotnie posługiwał się jednak odwołaniami do zjawisk ponadnaturalnych, zob.: G. T. Calofonos, *Dream narratives in historical writing. Making sense of history in Theophanes’ Chronographia* [w:] *History as literature in Byzantium: papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 2007*, red. R. Macrides, Farnham–Burlington 2010, s. 133–144.

⁴² Teofanes AM 6241, s. 426.25–26.

od opisu losu Marwana, który został schwytyany i zamordowany w Egipcie. Znajduje się też tu niepozostawiający wątpliwości co do oceny władzy Umajjadów fragment podsumowujący panowanie ostatniego kalifa tej dynastii. By zrozumieć sposób budowania narracji na temat abbasydzkiej rewolucji należy w tym miejscu wyszczególnić kilka istotnych elementów zawartych w tym *passusie*. Teofanes podkreślił m.in., że Marwan przez ostatnie sześć lat swoich rządów doprowadził Syrię do kompletnej ruiny. Wszystkie znaczące miasta syryjskie, prócz Antiochii, utraciły mury obronne. Jego panowanie miało według bizantyńskiego chronografa także negatywny wymiar religijny. Syna Muhammada ibn Marwana identyfikował jako przynależnego do sekty epikurejczyków, zwanych automatystami. Chociaż współczesne badania wskazują na daleko głębsze zrozumienie idei *hēdonē* niż tylko poszukiwania prostej przyjemności, to jednak powszechne było pojmowanie epikureizmu w negatywnym świetle, na który też nie bez wpływu były oskarżenia o ateizm (błędne, bowiem Epikur uznawał istnienie bóstw)⁴³. Jak zauważył słusznie Olof Heilo *at least it does not seem to imply that the caliph was a pious Muslim*⁴⁴. Taką interpretację fragmentu *Chronografii* potwierdza kolejny *passus*, gdzie Teofanes oskarżył Marwana *explicite* o kontakty z poganami i ich bezbożnością, informując o związkach kalifa z ośrodkiem w Harran, tzw. harranitami, odwołującymi się do tradycji Akademii Platońskiej. Miasto, uczynione przez Marwana II jedną ze stolic jego władztwa, stało się miejscem ukrycia części z reprezentantów Akademii. Kontynuatorzy ich idei identyfikowani byli z grupą „Sabejczyków z Harranu” (nie oznacza to, że byli faktycznie Sabejczykami), których na islam próbował nawrócić jeszcze abbasydzki al-Ma‘mun⁴⁵. Tym samym ostatni Umajjada oskarżony został tu nie tyle o popieranie religii podważającej idee chrześcijaństwa czy islamu, ale brak szacunku dla tej ostatniej, oficjalnego wyznania swojego państwa. Warto zwrócić na to uwagę — jedną z przyczyn jego niepowodzeń według bizantyńskiego chronografa było więc odstępstwo od własnej religii, choćby niezgodnej z doktryną chrześcijańską i kwestionowanie w ten sposób hierarchicznego porządku panującego na świecie. Tradycje poddające w wątpliwość prawowierność Marwana, nawet w islamskim wymiarze tego słowa, pojawiają się nie tylko w bizantyńskim kręgu cywilizacyjnym, ale na przykład syryjskim. Michał Syryjczyk utrzymywał, że Marwan w ogóle nie wierzył w Boga⁴⁶.

Sugestia, że kalif odcinał się od swoich własnych korzeni wzmocniona została wzmianką o niezliczonych ilościach Arabów, którzy zginęli podczas jego panowania. Warto w tym kontekście pamiętać ustalenia współczesnych badaczy, którzy podkre-

⁴³ D. Obbink, *The Atheism of Epicurus*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 1989, t. 30, s. 187–223.

⁴⁴ O. Heilo, *Seeing eye to eye: islamic universalism in the Roman and Byzantine worlds, 7th to 10th centuries*, PhD Thesis, Die Universität Wien 2010, s. 109, przyp. 625.

⁴⁵ O sabejskim dziedzictwie z Harranu: A. M. Roberts, *Being a Sabian at court in tenth-century Baghdad*, „Journal of the American Oriental Society” 2017, t. 137.2, s. 253–277.

⁴⁶ *Chronique de Michel le Syrien*, tłum. i red. J.-B. Chabot, t. 2, Paris 1901, s. 508.

ślają m.in., że po stronie ibn Muhammada walczyły jego prywatne formacje, w części w ogóle niearabskie⁴⁷.

Biblia i Koran

W powyższym kontekście warto dodać jeszcze jedną uwagę. Kolejne klęski zadane przez siły abbasydzkie, pod dowództwem Abu Muslima oraz Kahtaba ibn Szabiba, takim umajjadzkim (w zasadzie kajsyckim) wodzom jak Amir ibn Dubara, czy Jazyd ibn Hubajra kończą się ostatecznym zwycięstwem armii czarnego sztandaru nad Zabem, gdzie naprzeciw niej stanął sam kalif, Marwan II. Teofanes stopniuje niejako napięcie, wspominając coraz większe armie stojące naprzeciwko Abu Muslima i Kahtaba — najpierw stutysięczną Amira ibn Dubara, następnie dwustutysięczną Jazyda, kończąc na trzystutysięcznej ostatniego z Umajjadów⁴⁸. Liczby te nie wydają się przypadkowe, jeżeli zważymy na dość symptomatyczne w tym fragmencie, a niespotykane raczej w innych poświęconych dziejom kalifatu, odwołanie do pism świętych, konkretnie zaś Księgi Powtórzonego Prawa. Teofanes przywołuje tu niemal dosłownie odwrócony werset tej księgi, znany dziś pod numerem 32:30⁴⁹: *Jak może jeden odpędzać tysiące, a dwóch odierać dziesięć tysięcy?*, wspominając, że po zwycięstwie nad Zabem można było zobaczyć jak jeden ściga tysiąc, a dwóch prowadzi dziesięć tysięcy⁵⁰, nawiązując tym samym do przewagi liczebnej Umajjadów w tej bitwie⁵¹. Oczywiście może to być tylko efektowna figura retoryczna, wydaje się jednak, że nie można przejść obojętnie obok pozostałych wersetów tego fragmentu Pisma Świętego: *bo skała ich nie jest jak nasza Skała, (...); ich grona to grona trujące, co gorzkie mają jagody*. Nawiązania byłyby więc oczywiste, przede wszystkim skała, która nie jest *jak nasza*⁵², fałszywa religia i fałszywy kościół reprezentowany przez kalifów został ukarany buntem podważającym ład świata — w ten sposób w opisywanym przez Teofanesa konflikcie na wschodzie nie ma właściwej strony (bo być jej nie może) — zarówno Abbasydzi, podważający zastany ład, współpracując z niewolnikami i pozwalając im na morderstwa i grabieże, jak i Umajjadzi, mimo widocznej przewagi militarnej pozbawieni łaski zwycięstwa — to ludzie skazani na klęskę, zarówno w perspektywie ziemskiej, jak i wiecznej.

⁴⁷ Kh. 'Athamina, *Non-Arab regiments and private militias during the Umayyād period*, „Arabica” 1998, t. 45, nr 3, s. 368–373.

⁴⁸ Teofanes AM 6240, s. 425.1–6.

⁴⁹ Cytaty z *Pisma Świętego* za Biblią Tysiąclecia (*Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 5., Poznań 2002).

⁵⁰ Teofanes AM 6240, s. 425.6–7.

⁵¹ Trzy, a może nawet pięciokrotna, chociaż kwestia ta nadal jest przedmiotem dość ożywionej dyskusji. Według niektórych Marwan nie był w stanie zebrać tak wielkiej armii: H. Kennedy, *The Early Abbasid caliphate. A political history*, Abingdon-on-Thames 2016, s. 47–48.

⁵² Pwt, 32,30–33. Skała Izraela, ludu wybranego to jednocześnie Bóg. Skała, które nie byłaby „nasza” oznacza fałszywe wybranie ludu i fałszywego Boga. Por. U. Szwarz, *Skała Izraela w świetle wiersza Pwt 32,30*, „Roczniki Teologiczne Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 2003, t. 50, nr 1, s. 29–38.

Warto jednocześnie nadmienić, że w *Koranie*, w rozdziale 8 (*Al-Anfal* — *Łupy*) znajdujemy powtórzoną dwukrotnie obietnicę daną przez Allaha jego wyznawcom — jeżeli będą prawowierni to pokonają znacznie liczniejszych wrogów⁵³. Była to zaś, z racji na swój praktyczny wymiar⁵⁴, jedna z najczęściej przytaczanych sur. Należy pamiętać o jej podstawowym celu, którym było, w kontekście starć pod Badrem⁵⁵ i Uhudem, wyjaśnienie relacji pomiędzy wysiłkami ludzkimi a ewentualną pomocą, jakiej mógł udzielić sam Bóg i fundamentalnemu wnioskowi, jaki wynikał z podobnych dywagacji — ponieważ zwycięstwa nad nieprzyjacielem są zasługą Allaha, to także do Niego (i Jego przedstawiciela na ziemi — Wysłannika/Posłańca) należała redystrybucja zdobyczy pozyskanych w wyniku ewentualnej wiktarii⁵⁶. Przekaz tekstu wykorzystywany był również w interpretacjach wskazujących na wprowadzone w prawie islamskim elementy założeń wojny sprawiedliwej⁵⁷. Nie znaczy to oczywiście, że znajdujące się tam wskazania były zawsze przestrzegane⁵⁸. Przekazy znajdujące się we wspomnianej surze nie tylko bywają interpretowane jako świadectwo toczących się w łonie *ummy* dyskusji (jak np. tej dotyczącej prawowierności obyczaju okrażania al-Ka’by⁵⁹), ale także metod stosowania odpowiednich zabiegów retorycznych, gdzie wykorzystanie doświadczeń historycznych może być interpretowane ciągle na nowo⁶⁰. Czy jest możliwe, żeby w bizantyńskim dziele zachowało się nawiązanie do fragmentu muzułmańskiej świętej księgi? Zważywszy na pojawiają-

⁵³ *Koran* 8, 65–66, za tłumaczeniem Józefa Bielawskiego (Warszawa 1986): 65 (...) *Jeśli wśród was jest dwudziestu cierpliwych, to zwyciężą dwustu; a jeśli jest stu wśród was, to oni zwyciężą tysiąc niewiernych, (...) A więc jeśli będzie wśród was stu sprawiedliwych, to oni zwyciężą dwustu; a jeśli będzie tysiąc, to oni zwyciężą dwa tysiące (...)*.

⁵⁴ Ustanowienie rygorystycznych zasad podziału łupów pozwalało uniknąć, a przynajmniej zminimalizować ryzyko rozbojów i upadku dyscypliny. Prawdziwego dżihadu nie można też prowadzić dla zyskania bogactw materialnych: K. Pachniak, *Teoria dżihadu od początków islamu do końca XVIII wieku*, Warszawa 2021, s. 208–209.

⁵⁵ Analizę historyczną zob. G. Hawting, *Qur’an and Sīra: The Relationship between Sūrat Al-Anfāl and Muslim Traditional Accounts of the Battle of Badr* [w:] *Les origines du Coran, le Coran des origines*, red. F. Déroche, C. J. Robin, M. Zink, Paris 2015, s. 75–92.

⁵⁶ Zob. egzegezę sury zaprezentowaną np. w: M. al-Ghazali, *A Thematic Commentary on the Qur’an*, tłum. A. A. Shamis, Herndon 2000, s. 160–176.

⁵⁷ Z. Ibrahim, *A Sociopolitical analysis of the Verses of Peace: Qur’an 8:61–62*, „International Journal of World Peace” 2013, t. 30, nr 1, s. 89–113; M. A. Ghazi, *The Law of war and concept of Jihad in Islam*, „Policy Perspectives” 2008, t. 5, nr 1, s. 69–86.

⁵⁸ Pomimo różnorodnych zakazów, wielu muzułmańskich wodzów wojennych poszukiwało (i znalazło) liczne metody by je obejść, zob. M. E. López Brenes, *El Fraude con los Al-Anfal (Los Botines) de guerra en los primeros tiempos del Islam*, „Revista Estudios. Universidad de Costa Rica” 2018, t. 28, s. 15.

⁵⁹ J. L. Christiansen, *Their Prayer at the House Is Nothing but Whistling and Clapping of Hands” (Q al-Anfāl 8:35): Negotiating Processions in the Qur’an*, „Journal of the International Qur’anic Studies Association” 2019, t. 4, s. 111–140.

⁶⁰ Zob. ostatnie studium tego wymiaru sury w: K. Bauer, *Emotive rhetoric, plot, and persuasion in a Jihād Sura (Q 8 al-Anfāl)* [w:] *Unlocking the Medinan Qur’an*, red. N. Sinar, Leiden–Boston 2022, s. 480–512.

ce się w literaturze przedmiotu teorie na temat korzystania przez Teofanesa z chrześcijańskich źródeł proveniencji syryjskiej, której autorzy mogli być znacznie lepiej zaznajomieni z islamskimi tradycjami niż bizantyński Chronograf, warto wziąć pod uwagę możliwość podobnej interpretacji, pamiętając jednocześnie, że zarówno chrześcijanie, jak i muzułmanie korzystali z wielu podobnych kodów kulturowych związanych z religią objawioną.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że Teofanes Wyznawca odmawiał legitymizacji Abbasydom, podkreślając legalność władzy Umajjadów (wywodząc ich od Proroka Muhammada, co oczywiście nie jest do końca zgodne z prawdą). Chronograf podkreślił, że pierwsi z wymienionych posłużyli się warstwami niższymi by przejąć władzę, pozwalając na zapanowanie anarchii. Jednocześnie zauważał, jak złym władcą był Marwan II. Z tej trudnej sytuacji, jak można zrozumieć, nie było dobrego wyjścia, gdyż obydwie strony sporu obarczone były grzechami prowadzącymi ku niesprawiedliwości czy nieprawowierności. Niejako potwierdzały to wyjątkowe zjawiska, o których wspominał dziejopis w kontekście zmiany władzy w muzułmańskim państwie. Wszystkie te problemy nasiliły się wręcz w późniejszym okresie sprawowania rządów przez nową dynastię, o czym wspomnę w drugiej części niniejszego tekstu.

BIBLIOGRAFIA

Źródła opublikowane

- Chronica minora saec. IV, V, VI, VII*, red. Th. Mommsen, Monumenta Germaniae historica, Auctores antiquissimi XI.2, Berlin 1894.
- Chronique de Michel le Syrien*, tłum. i red. J.-B. Chabot, t. 1–4, Paris, 1899–1910.
- Koran*, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1986.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 5., Poznań 2002.
- The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern history A.D. 284–813*, tłum. i red. C. Mango, R. Scott, G. Greatrex, Oxford 1997.
- Theophanis Chronographia*, red. C. G. de Boor, Lipsiae 1883.

Opracowania

- Agha S. S., *The Arab population in Ḥurāsān during the Umayyad period: some demographic computations*, „Arabica” 1999, t. 46, nr 2, s. 211–229.
- Al-Ghazali M., *A Thematic Commentary on the Qur’an*, tłum. A. A. Shamis, Herndon 2000.
- Al-Naboodah H. M., *Sahib al-Khabar. Secret agents and spies during the first century of Islam*, „Journal of Asian History” 2005, t. 39, nr 2, s. 158–176.
- ‘Athamina Kh., *Non-Arab regiments and private militias during the Umayyād period*, „Arabica” 1998, t. 45, nr 3, s. 347–378.
- Bauer K., *Emotive rhetoric, plot, and persuasion in a Jihād Sura (Q 8 al-Anfāl)* [w:] *Unlocking the Median Qur’an*, red. N. Sinar, Leiden–Boston 2022, s. 480–512.
- Baynes N. H., *The Restoration of the cross at Jerusalem*, „English Historical Review” 1912, t. 27, s. 287–299.
- Blankinship Kh. Y., *The Tribal factor in the Abbasid Revolution: the betrayal of the imam Ibrahim B. Muhammad*, „Journal of the American Oriental Society” 1988, t. 108, nr 4, s. 589–603.

- Bligh-Abramski I., *Evolution vs. Revolution: Umayyad elements in the 'Abbasid regime 133/750–320/932*, „Der Islam. Journal of the History and Culture of the Middle East” 1988, t. 65, s. 226–243.
- Boor de C., *Zur Chronographie des Theophanes*, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie” 1890, t. 25, s. 301–307.
- Brandes W., *Der frühe Islam in der byzantinischen Historiographie [w:] Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, red. A. Goltz, H. Leppin, H. Schlange-Schöningen, Berlin–New York 2009, s. 313–344.
- Brooks E. W., *The Chronology of Theophanes 607–775*, „Byzantinische Zeitschrift” 1899, t. 8, s. 82–97.
- Brooks E. W., *The Sicilian expedition of Constantine IV*, „Byzantinische Zeitschrift” 1908, t. 17, s. 455–459.
- Brooks E. W., *The Sources of Theophanes and the Syriac chronicles*, „Byzantinische Zeitschrift” 1906, t. 15, s. 578–587.
- Caetani L., *Annali dell’Islam. Compilat. 13.–17. A. H.*, t. 3, Milano 1910.
- Calofonos G. T., *Dream narratives in historical writing. Making sense of history in Theophanes’ Chronographia [w:] History as literature in Byzantium: papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 2007*, red. R. Macrides, Farnham–Burlington 2010, s. 133–144.
- Cecota B., *Islam, the Arabs and Umayyad rulers according to Theophanes the Confessor’s Chronography*, „Studia Ceranea” 2012, t. 2, s. 97–111.
- Cecota B., „Kłótnia na Mahometa i jego opowieści i wszystkich, którzy wierzą w nie!”: prześladowania chrześcijan przez Umajjadów w Syrii na podstawie Chronografii Teofanesa Wyznawcy, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, t. 8, nr 1, s. 143–152.
- Cecota B., *Plagi na muzułmanów? Kwestia epidemii w Chronografii Teofanesa Wyznawcy w relacjach dotyczących kalifatu i jego poddanych*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2021, t. 22, nr 2, s. 29–45.
- Cecota B., *The Meaning of “God’s interventions” in Christian Accounts about the Arab Sieges of Constantinople [w:] Byzantium and The Arab world encounter of civilizations*, red. A. Kralides, A. Gkoutzioukostas, Thessaloniki 2013, s. 117–130.
- Christiansen J. L., „Their Prayer at the House Is Nothing but Whistling and Clapping of Hands” (*Q al-Anfāl 8:35*): negotiating processions in the *Qur’ān*, „Journal of the International Qur’anic Studies Association” 2019, t. 4, s. 111–140.
- Cobb P. M., *Community versus contention: Ibn ‘Asākir and ‘Abbāsīd Syria [w:] Ibn ‘Asākir and early islamic history*, red. J. E. Lindsay, Princeton 2001, s. 100–126.
- Conrad L. I., *Theophanes and the Arabic historical tradition. Some indications of intercultural transmission [w:] Arab-Byzantine relations in early islamic times*, red. M. Bonner, L. I. Conrad, London–New York 2017, s. 317–360.
- Conterno M., *La “descrizione dei tempi” all’alba dell’espansione islamica. Un’indagine sulla storiografia greca, siriana e araba fra VII e VIII secolo*, Boston–Berlin 2014.
- Conterno M., „Storytelling” and “History writing” in seventh-century Near East, FMSH-WP-2014-80, September 2014, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01063730/document> [dostęp: 10.05.2022].
- Crone P., *Mawali and the prophet’s family. An early Shī’ite view [w:] Crone P., From Arabian tribes to islamic empire. Army, state and society in the Near East c. 600–850*, London 2008, s. 167–194.
- Crone P., *Medieval islamic political thought*, Edinburgh 2005.
- Danecki J., *Arabowie*, Warszawa 2001.
- Daniel E. L., *The ‘Ahl al-Taqaḍum’ and the problem of the constituency of the Abbasid Revolution in the Merv Oasis*, „Journal of Islamic Studies” 1996, t. 7, nr 2, s. 150–179.
- Daniel E. L., *The Anonymous “History of the Abbasid family” and its place in islamic historiography*, „International Journal of Middle East Studies” 1982, t. 14, nr 4, s. 419–434.
- Daryaei T., *Persian lords and the Umayyads: cooperation and coexistence in a turbulent time [w:] Christians and others in the Umayyad state*, red. A. Borrut, F. M. Donner, Chicago 2016, s. 73–81.

- Debié M., *Theophanes 'Oriental Source'. What can we learn from Syriac historiography?* [w:] *Studies in Theophanes*, red. M. Jankowiak, F. Montinaro, „Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines” 2015, t. 19, s. 365–382.
- El'ad, A. *Aspects of the transition from the Umayyad to the 'Abbasid caliphate*, „Jerusalem Studies in Arabic and Islam” 1995, t. 19, s. 89–128.
- Ghazi M. A., *The Law of war and concept of Jihad in Islam*, „Policy Perspectives” 2008, t. 5, nr 1, s. 69–86.
- Hauziński J., *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa–Kraków 1993.
- Hawting G., *Qur'an and Sira: the relationship between Sūrat Al-Anfāl and Muslim traditional accounts of the battle of Badr* [w:] *Les origines du Coran, le Coran des origines*, red. F. Déroche, C. J. Robin, M. Zink, Paris 2015, s. 75–92.
- Heilo O., *Seeing eye to eye: islamic universalism in the Roman and Byzantine worlds, 7th to 10th centuries*, PhD Thesis, Die Universität Wien 2010.
- Howard-Johnston J., *Witnesses to a world crisis: historians and histories of the Middle East in the seventh century*, Oxford 2010.
- Hoyland R., *Agapius, Theophilus and Muslim sources* [w:] *Studies in Theophanes*, red. M. Jankowiak, F. Montinaro, „Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines” 2015, t. 19, s. 355–364.
- Hoyland R., *Arabic, Syriac and Greek historiography in the first Abbasid century. An Inquiry into inter-cultural traffic*, „ARAM. Society for Syro-Mesopotamian Studies” 1991, t. 3, nr 1–2, s. 211–233.
- Hoyland R., *Theophilus of Edessa's Chronicle and the circulation of historical knowledge in late Antiquity and early Islam*, Liverpool 2011.
- Humphreys S., *Islamic history. A Framework for inquiry — revised Edition*, Princeton 1991.
- Ibrahim Z., *A Sociopolitical analysis of the Verses of Peace: Qur'an 8:61–62*, „International Journal of World Peace” 2013, t. 30, nr 1, s. 89–113.
- Kennedy H., *Elite incomes in the early islamic state* [w:] *Elites old and new in the Byzantine and early islamic Near East*, red. J. Haldon, C. I. Lawrence, Princeton 2004, s. 13–28.
- Kennedy H., *The Early Abbasid caliphate. A Political history*, Abingdon-on-Thames 2016.
- Kompa A., *Gnesioi filoi. The Search for George Syncellus and Theophanes the Confessor's own words and the authorship of their Oeuvre*, „Studia Ceranea” 2015, t. 5, s. 155–230.
- Kompa A., *In search of Syncellus' and Theophanes' own words: the authorship of the Chronographia revisited* [w:] *Studies in Theophanes*, red. M. Jankowiak, F. Montinaro, „Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines” 2015, t. 19, s. 73–92.
- Kompa A., *Zbieżność losów a zbieżność narracji. O strukturze i autorstwie „Chronografii” Teofanesa* [w:] *Średniowieczna wizja świata. Jedność czy różnorodność (idee i teksty) — III Kongres Mediewistów Polskich, Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne. Łódź 22–24 września 2008*, red. M. J. Leszka, T. Wolińska, Łódź 2009, s. 141–161.
- Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches*, München 1891.
- Lassner J., *The 'Abbasid Dawla. An Essay on the concept of revolution in early Islam* [w:] *Tradition and innovation in late Antiquity*, red. F. M. Clover, R. S. Humphreys, Madison 1989, s. 247–270.
- Lassner J., *The Shaping of 'Abbasid rule*, Princeton 1980.
- López Brenes M. E., *El Fraude con los Al-Anfal (Los Botines) de guerra en los primeros tiempos del Islam*, „Revista Estudios. Universidad de Costa Rica” 2018, t. 28, s. 10–35.
- Marin-Guzman R., *The 'Abbasid Revolution in Central Asia and Khurāsān. An Analytical study of the role of taxation, conversion and religious groups in its genesis*, „Islamic Studies” 1994, t. 33, nr 2–3, s. 227–252.
- Marjanović D., *Memories of plague in late 8th and early 9th century byzantine historiography*, „Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae” 2019, t. 38, s. 8–20.
- Mason H., *The Role of the Azdite Muhallabid family in Marw's anti-Umayyad power struggle: An Historical reevaluation*, „Arabica” 1967, t. 14, nr 2, s. 191–207.

- Mayerson Ph., *The First Muslim attacks on southern Palestine (A.D. 633–34)*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1964, t. 95, s. 155–199.
- Nawas J. A., *Abbāsīd state violence and the execution of Ibn ‘Ā’īsha [w:] Violence in islamic thought from the Qur’an to the Mongols*, red. R. Gleave, I. T. Kristo-Nagy, Edinburgh 2015, s. 128–139.
- Obbink D., *The Atheism of Epicurus*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 1989, t. 30, s. 187–223.
- Omar F., *Some aspects of the ‘Abbāsīd-Husaynid relations during the early ‘Abbāsīd period 132–193 A.H./750–809 A.D.*, „Arabica” 1975, t. 22, nr 2, s. 170–179.
- Omar F., *The ‘Abbasid caliphate, 132/750–170/786*, Baghdad 1969.
- Pachniak K., *Teoria dżihadu od początków islamu do końca XVIII wieku*, Warszawa 2021.
- Pigulevskaja N., *Theophanes’ Chronographia and the Syrian Chronicles*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft” 1967, t. 16, s. 55–60.
- Roberts A. M., *Being a Sabian at Court in Tenth-Century Baghdad*, „Journal of the American Oriental Society” 2017, t. 137, nr 2, s. 253–277.
- Robinson C. F., *The Violence of the Abbasid Revolution [w:] Living islamic Hhistory: studies in honour of professor Carole Hillenbrand*, red. Y. Suleiman, Edinburgh 2010, s. 226–251.
- Shaban M. A., *The ‘Abbasid Revolution*, Cambridge 1970.
- Sharon M., *Black banners from the East. The Establishment of the ‘Abbāsīd state. Incubation of a revolt*, Jerusalem–Leiden 1983.
- Sirotenko A., *Constructing memory: The Chronicle of Theophanes on the reign of Heraclius [w:] Telling stories in Byzantium: narratological approaches and Byzantine narration*, red. Ch. Messis, M. Mullett, I. Nilsson, Uppsala 2018, s. 223–242.
- Sourdel J., Sourdel D., *Cywilizacja islamu (VII–XII w.)*, tłum. M. Skuratowicz, W. Dembski, Warszawa 1980.
- Turner D., *The Politics of despair. The Plague of 746–747 and Iconoclasm in the Byzantine Empire*, „Annual of the British School at Athens” 1990, t. 85, s. 419–434.
- Vaiou M., *Theophanes [w:] Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, t. 1 (600–900), red. D. Thomas, B. Roggema, Leiden 2009, s. 428.
- Vaissière de la É., *The ‘Abbāsīd Revolution in Marw: new data*, „Der Islam. Journal of the History and Culture of the Middle East” 2018, t. 95, nr 1, s. 110–146.
- Vloten van G., *Recherches sur la domination arabe, le chi’itisme et les croyances messianiques sous le kalifat des Omayyades*, Amsterdam 1894.
- Vloten van G., *Zur Abbasidengeschichte*, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 1898, t. 52, s. 218–226.
- Wellhausen J., *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin 1960.
- Zaman M. Q., *The ‘Abbāsīd Revolution. A Study of the nature and role of religious dynamics*, „Journal of Asian History” 1987, t. 21, nr 2, s. 119–149.

